

SZILVÁSI LÁSZLÓ

A KÖZÉRZET SZOCIOLÓGIÁJA

(Adalékok a közérzet objektivációs feltételeihez)

ABSTRACT: (*Sociologie de la morale*) En Europe l'Hongrie est le plus pessimist pays - disont l' experts étrangers.

· · · Notre sensation publique depend - t - eller des cadres sociaux subjectives ou sociaux objectives?

A cause du chanqement de la structur politique se crée une nouvelle forme, qui n' est pas convenable á la vie courente. Les valeurs de la liberté dépendent du fonctionnement de petites sociaux humains.

Par derrière rapide du nombre de chomeurs et de l' apathie politique la liberté personnelle est en train un augmentation lente.

La conversasion du capital humain régle l' existence d' action.

Le capital culturel se transforme en capital economique.

Le capital social grandit nos possibilités de vie en raison de la mesure des possiblités nous donnons aux voisins.

Az foglalkoztat bennünket, hogy az intellektuelek számára nemcsak szociálpszichológiai fogalomként megjelenő közérzet elméleti nézőpontból megragadható-e. Közérzetünknek vannak-e általános tartalmi, strukturális összetevői, alakulása "lág" individuális, vagy "kemény" társadalmi korlátok között történik-e.

A konkrétumokra vágó szociológia a fejlődés, a változás nyomkövetésre alkalmas módszernek tartja a történeti megközelítését. Az életet akarja megérteni az objektív struktúrák történeti kialakulását vizsgálva. A kettő viszonya mindig történetileg meghatározott. Maga a struktúra csak akkor kifejező, ha megtartja önkéntelen eredetének vonásait. A társadalom, hogy az emberek együtt élhessenek bizonyos formákat, tényeket emel maga fölé, amelyekhez alkalmazkodik. Az alkalmazkodás sok esetben még akkor is elképzelhető, ha ez közvetlen életérdekeiben

akadályozza az egyént. Az eleven ember érdeke természetesen keresi jogait e generációkon át épülő struktúrákkal szemben.

Az egyéni érdekek azonban túlnyomó részben nem nyers érdek-harcokban, hanem az igazgatásközvetítésével érintkeznek egymással. Tehát az eleven élet átmegy a szociális struktúrába, és ez a struktúra jelentkezik az étellel szemben.

Nagy kultúrákban az objektív képződmények egész szerkezete foglalja össze és igazgatja az embereket erkölcsi, szellemi, anyagi életükben egyaránt.

A hagyományos történetírás csak a magas szerkezeti folyamatokkal foglalkozik. A mindennapi normák, kapcsolatteremtési technikák pedig a mélyszerkezetekben formálódnak. Szociális alkotás ez, mert nem az egyén viszi át teljes objektivációba az aktust, hanem félgyártmányként megy kézről-kézre. Vannak nagyobb alkotóerejű pontok is: a közösségekben, csoportokban intenzívebb az egyén szerepe. Az európai történelemben a struktúraépítés a középkorban kezdődik a paraszti és kézműves rétegeknél. A szabadság értékeit -- a jó közérzet legfontosabb alkotóelemeit -- a kisközösségek működésükkel biztosítják. Ebből fejlődik ki a polgári életnek egy technikája. A közvetlen emberi célhoz kapcsolódó tevékenységekben funkcionálisan benne rejlik a fejlődés mint folytonos, apró mindent megújító tevékenységben.

Az új korban megjelenő racionalitás hatására leáll ez a szakadatlan mélyszerkezeti struktúraépítő mozgás, helyette az érdekszerű cselekvés válik általánossá. A forma nem közvetíti az aktuális élet ritmusát, így nem mindenki érthet, eleveníthet meg minden formát. A formákban mindig objektiválódik valamilyen világnézet is. A kultúrjavak legmélyebb pontjai e miatt is divergálnak. Ezt a divergálást a szekularizáció teszi irreverzibilissé.

Végeredményben az objektív struktúrák és a szubjektív lelkiiségek a társadalmi mozgalomnak a szereplői. A kettő viszonya mindig történetileg meghatározott. A struktúra csak akkor működik, amennyiben a kifejezés formái társadalmiasan hozzáférhetőek. Nincs látens módon működő struktúra hallgatólagosan elismerve. Az élő emberek organizációi soha sem csak hallgatólagos megegyezések. A konszenzus nem létezik, ha az nem válik kommunikáció tárgyává, és így nem töltődhet fel aktuális tartalmakkal.

Modernizáció – legitimitáséhség

Az egyénnek folyamatosan magára kell vonatkoztatni és konkretizálni a társadalmilag felépült világot, hogy az csakugyan az ő világa legyen és maradjon. Társadalmától az egyén mértéket kap mindennapi tapasztalatairól és magatartására vonatkozóan. Noha az egyéni életrajzi különbségek -- az egyéni szocializáció legkorábbi szakaszai -- különbözővé teszik ezt az apparátust, azonban a társadalomban általános közmegegyezés áll fenn arra nézve, hogy mekkora eltérések tarthatók elviselhetőnek. Ez a rend tehát, amelyben az egyén észlelni kezdi a világot, korántsem saját választásából fakad. Ez a világ ezért hitelesítésre szorul, és a hitelesítést csak az egyén maga végezheti el folytonos interakciókban másokkal. Mindenki igényli világának, identitásának folytonos hitelesítését.

A létnek a privát szférája mindinkább külön válik a gazdasági és politikai intézmények közvetlen ellenőrző mechanizmusaitól. A nyilvános intézmények működése idegen, zömében érthetetlen, emberi jellegükben személytelen világgént szegeződnek szembe az egyénnel. Hangsúlyozni kell, hogy mindez az emberek tömegeit nem ejti feltétlenül boldogtalanságba, de ennek következtében nyilvános ténykedéseiknek csekély szubjektív jelentőséget tulajdonítanak, a munkát mint szükségszerűséget kezelik, e politikát pedig nézőként űzik.

A lényeg ebben a helyzetben, hogy a mindenki számára fontos önmegvalósítási élményeket másutt keresik az emberek, elsősorban a privát szférában. A privát szférában többféle társadalmi kapcsolat fordulhat elő. Ezek között azonban a családi kapcsolatok állnak a középpontban. Ez olyan kapcsolat viszont, amely csak két egyénre szorítkozik, intenzitással kénytelen pótolni saját számbeli szegénységét. Ez fokozza a dolog kétséges és drámai voltát.

Közben a gazdasági struktúra valamelyik bugyrában végzett munkája miatt az egyénnek megélhetést kell találnia, ebben az idegen világban. Társadalmunkban a család már nem ágyazódik be a szélesebb közösségi kapcsolatokba, mint tette ezt az ipari forradalom előtt. Mikroszociálisan vizsgálva ezt a folyamatot igen ambivalens értékeket hordoz ez a hatalom aspektusából. A konjugális család szűk tartománya ártalmatlan játszótér az egyén számára. Hatásosan szív fel és eliminál sok olyan energiát, amely politikailag veszélyesen törhet elő. A mindenkori

hatalom számára viszont létérdek, hogy társadalmi célok megfogalmazásával integrálja a társadalmat. Ezen keresztül szabályozza és ellenőrzi a célok elérésének útjait-módjait. Ezek a célok erkölcsökben, intézményekben gyökereznek, és megszabják, hogy milyen eljárások engedhetők meg a célok elérésére.

Minél rosszabbul integrál egy társadalom, a hatalom annál lázasabban igyekszik bizonyítani legitimitását. Ha egy hatalom ad magára, fontosnak tartja elhithetni, hogy azok uralkodnak, akik fölött a tényleges és korlátlan hatalmat gyakorolja, a XX. században az erőszak már nem sikeres eljárás.

De ennek a helyzetnek ugyanilyen lényegesek a gazdasági összetevői. Ma a lakosság birtokában kb. hétszáz milliárd forint van. Készpénzben, takaréokban, kötvényben. Becsülni sem lehet, a lakásban dugdosott és a falra akasztott értéktárgyakban mekkora vagyont halmoztak fel a családok. További értékeket halmoztak fel a gomba módra szaporodó hétvégi házakban, túlméretezett ingatlanokban. A főállásban megszerzett jövedelmek pedig a teljes családi jövedelmekből, becslések szerint, átlagban csak 60-65 %-ot magyaráznak.

Nehéz ettől irracionálisabb helyzetet elképzelni is, mert közben a magyar gazdaság már hosszú ideje krónikus és egyre elviselhetlenebb tőkehiánnyal küzd. Az oly sokat emlegetett személyes érdekeltség korábban csak a második gazdaságban alakult ki. A magánpénzek az elmúlt 40 évben jogi és politikai garanciák nélkül nem vállalkoztak. Napjainkban pedig a gazdaság privatizációja idegen tőkével keresztezve dühödt vándaskodást von maga után, hogy a külföldi befektetők fillérékért vásárolják fel az állami vállalatokat. A magyar vállalkozók, befektetők egy része viszont a korábbi pártállamból adódó helyeit és anyagi előnyeiket felhasználván, ambivalenssé teszi a befektetők erkölcsi megítélését, a vagyonok eredetét illetően.

Az állami legitimációs rendszerek már hosszú ideje nem képesek a tömeges lojalitást a szükséges szinten tartani. A korábbi legitimációs eszközök kiüresedése fokozza a legitimáció szükségletét. A hatékonyan legitimáló nyilvánosság Magyarországon még nem tudott kialakulni. Erősen kilógott a lóláb az elmúlt 40 évben, amikor a sajtó úgy struktúrálta a figyelmet, hogy a kellemetlen témákat és problémákat, érveket eltörpítette. Ennek a manipulációnak a játéktere azonban erősen korlátozott volt, mert a kulturális rendszer ellenállt. Ugyanis átlátta a legitimáció

megszerzési módját. A rendszerváltás óta azonban a sajtó ennek ellentettjét követi. Csak a kellemetlen témákat és problémákat hangsúlyozza, a pozitív változásokat eltörpíti. Ezt a legitimációs deficitet ma is az adminisztrációs cselekvések növelésével igyekeznek eltüntetni, például a nemzeti médiák kormányfelügyeletére irányuló törekvésekkel. Végső soron ez azonban csak növeli a legitimációs deficitet, de nem generálja.

Kognitív disszonancia

Az egyén tevékenysége és teljesítménye az állampolgári és a családi privatizmus szféráiban a jelentős, mind az állam, mind az egyén szempontjából nézve. Ez egyszerre jelent státus konkurenciához igazodó karrierorientáltságot, másrészt fogyasztási és szabadidő értékekkel járó családra orientáltságot. Mindkét motivációs bázis fontos a politikai és gazdasági rendszer fennállása szempontjából, de az állam és a foglalkoztatási rendszer motívum bázisa és a privát szféra motivációs kínálata között diskrepancia feszül. Csak vázlatosan néhányat ezek közül:

- Az egyéni teljesítmények mérésének nehézségei (a szellemi munkánál a mérés lehetetlensége) és a bérezés teljesítményideológiája,
- esélyegyenlőség a továbbtanulást biztosító iskolákhoz, és az általános iskolákban már megkezdődő szelekció,
- az oktatási és gazdasági rendszer aszinkron fejlődése,
- formális iskolai végzettség, valamint a szakmai és gazdasági siker közötti diskrepancia.

A közérzet mint a kognitív disszonancia manifesztációja

A kulturális és polgári tradícióink eróziójuk miatt egyre alkalmatlanabbá válnak az állampolgári és a családi privatizmus közötti feszültség feloldására. Az eltérő motivációs kínálat miatt létrejött motivációs válság generálja legfőképpen a legitimációs válságot. Az emberekben egyre kevesebb az erő ahhoz, hogy kibírják a mindennapokat. Az pedig, hogy az egyén fokozódó szükségletét is érzi annak, hogy élményeinek hangot adjon, úgy is értékelhető, mint distancia, a méltóságérzés terén elszenvedett veszteség.

A fokozódó szegénység csak növeli az egyén feszültségét. Az egyre növekvő munkanélküliség pszichésen rombolja az egyén energiáit

és lehetőségeit ahhoz, hogy az állam és a foglalkoztatási motívum bázisa érvényesüljön. Olyan értékek hangsúlyozódnak, amelyek fokozzák az egyén individualizációját, egoizmusát. Tömegessé válnak az egyéni útkezesések, amelyek keresztbe metszik a hivatalosan is preferált magatartásformákat, egy részük a deviáns magatartásformákba torkollik. A sikerorientált magatartások azonban csak a gazdagodás után legitimálják a felhasznált eszközöket, módszereket, a gazdagodás útját.

A közérzet politikai keretei: struktúraváltás, polgári engedetlenség

Azt gondolom, hogy a taxisblokádnál eltelt évek felhevült iparokra talán még orvosi szempontból is megnyugtatólag hatott, de politikailag mindenféleképpen gondolkodásra késztetett mindenkit. A pártok háza táján zajló változások is ezt tanúsítják. tisztábbá válnak a politikai frontok, elhatárolódások kezdődtek el. Magyarországon az elmúlt két évben forradalmi jellegű és méretű változások mentek végbe, de ne értsük félre a hangulatot, mert az maga forradalomellenes. A társadalom minden szintjén radikális változtatásokat akarnak, de nem forradalmat.

A blokádnál különböző oldalán állók egyértelműen tanúsították ezt magatartásukkal, fegyelmezettségükkel.

Közhelyszerű igazság, hogy sajnos nem rendelkezünk polgári demokratikus hagyományokkal, sem állampolgári, sem intézményi vonatkozásban. Mire gondolok? Kialakult már a válságtudatunk. gazdasági válság, politikai válság, bizalmi válság, túlterhelt demokrácia, értelmiségeink nyomora, az állam, mint a biztonság kockáztatója, peremcsoportok (hajléktalanok a pályaudvarokon), ökológiai válság. Hiányoznak ezzel szemben a válságot kezelő intézmények, a válságot kezelő gondolkodás. De nem hiszem, hogy felméréseket kellene végezni annak elismeréséhez, hogy helyzetmegítélő közvéleményünkben keveredik a morális-jogi-gazdasági vélekedés. A jelenlegi kormány az első szabad választás után, demokratikus körülmények között alakult. Elvileg semmi nem zárja ki, hogy a népakarat érvényesítésének eszköze legyen. A mai sokszorosan érdektagolt társadalomban joggal felvetődik a kérdés: ki itt ma a nép? mit akar, mit szeretne a nép? Az össznépi igényroham és a szabályozó kapacitás között azonban szakadék tátong. A pártok a saját maguk által életre hívott elvárásoknak, amellyel kormánytöbbséget szereztek, nem tudnak eleget tenni, ezért választóik kiábrándultak. Kellően tanúsították ezt a

"választásokon való részvételükkel". A csalódások halmozódnak, robbanóerejük is kiszámíthatatlan. Az ellenzék is újra fogalmazza magát, és közben egyre kevésbé képes a választói akaratot artikulálni, ill. ezek kialakulásába beavatkozni.

A kialakult pártrendszer és a nem pártszerűen szervezett társadalmi mozgalmak viszálya növeli a jogos követelések volumenét. A kormány zavarai és cselekvésképtelensége, a koalíción belül, az MDF-et erősítő pozíciók halmozásához vezetett. A cselekvésképtelenség láttán növekszik a szakadék az állampolgári igényszint és a kormány teljesítőképessége között. Várható e miatt egy nem távoli időpontban a szervezett központi államhatalom megbénulása, felbomlása, majd újra szerveződése. Ezt a folyamatot lassíthatná az önkormányzatok megerősödése, ha legalább helyi ügyek vonatkozásában az állampolgári érdekek teljesülhetnének. A társadalmi ellenőrzés intézményeinek kiépülése lassú. Ezzel szemben a megértés, a belátás, az állampolgári fegyelem igényét hangsúlyozzák a kormányzati szervek, az egyre rosszabbul élő emberekkel szemben. Közérővel folyik az igényeket hiteltelenítő propaganda, védi magát az állam az igénytúlterheléstől. Adósságteher, romló értékesítési lehetőségek külföldön és belföldön, hallhatjuk magyarázatként.

Mi lehet a gyógymód ebben a helyzetben az egyszerű állampolgár számára? Milyen cselekvési horizont nyílik számukra? A munkaadó és az egyre szaporodó szakszervezetek laza érdekegyeztető szervezete? A munkavállalói érdekek teljesülhetnek ebben a most kezdődő szerveződésben? Milyen eszközök felhasználására nyit ez lehetőséget? A "szervezetlen szerződésre" egyetlen járható út kínálkozik: a sztrájk, a spontán szerveződő lázadás.

Sajnálatos, hogy a magyarországi körülmények között a polgári demokráciák legszervezettebb érdekérvényesítési eszköze, a legmagasabb fokú, legöntudatosabb ellenállási forma egyúttal a legelemibb és legelső érdekérvényesítési csatornaként tételeződik. Az inflációt gerjesztő áremelések beindítják a bérköveteléseket. Az 1991-es esztendő a mozdonyvezetők figyelmeztető sztrájkjával kezdődik. Ez lesz az új korszellem? Az ideológiák alkonya után az alkony ideológiája a bérkövetelés? Postások, mozdonyvezetők, tanárok..., olyan foglalkozásúak következnek ezek után, akik sztrájkjukkal blokádot tudnak okozni anélkül, hogy eltorlaszolnák az útkereszteződéseket.

Az emberek egy része rokonszenvezik a sztrájkolókkal, mert legalább azok átküzdhetik magukat az akadályokon, amelyeken ők nem. Szándékaik szerint a sztrájkolók és nem sztrájkolók tehát egyformán megítélhetők (elítélhetők). A tettek következménye alapján, azonban már nem sorolhatók ugyanabba a kategóriába. A sztrájkolók és nem sztrájkolók, általában az emberek örömeit békén hagynák egymást, ha a kormány, mint eszköz segítségével elkerülhetnék egymás szabadságának korlátozását.

A fokozódó individualizálódás következtében csak egyetlen kötelezettséget képesek az emberek magukra vállalni: mindig azt tenni, amit igazságosnak tartanak. Innen már csak egyetlen lépés hiányzik: lelkiismeretes emberek összefogása által létrehozott testület, amely az államot, a szó nemes értelmében véve szolgálja. Nemcsak fejével, de lelkiismeretével is.

Felvetődik a kérdés, itt és most Magyarországon, a kormánynak és ellenzékének nem majdnem ugyanazt kellene-e csinálnia? Szabad-e ebben a ponthelyzetben a pártok valamelyikének győzelemre törekednie? A kormánypártok lépéskényszerre vannak ítélve, amelyek a korábbi programoktól, pártideológiáktól és ígéretektől független döntések. Az ellenzék valójában irtózik a hatalom átvállalásával járó teendőktől, boldog, ha nem kap többséget, örül, hogy ellenzékben maradhat.

Milyen állampolgári magatartást tanúsíthatunk a jelenlegi helyzetben? A mi szavazataink juttatták hatalomhoz a jelenlegi pártokat. Azért, hogy a szavazás ne váljék egyszerű játékká, hogy a szavazók személye szerepeljen a pártok, a kormány tétjei között, az állampolgárnak viselkedésével saját szabadságáról kell tanúbizonyságot tenni. Nem közösködhetünk azzal a kormánnyal, amely szegény rabszolgává silányít bennünket tehetetlenségével. A fuldokló társadalomtól elragadni a deszkaszálát azzal az indokkal, hogy a kormány is fuldoklik, ez elvezet bennünket ahhoz a logikai paradoxonhoz, amely úgy akar gazdaggá tenni egy országot, hogy állampolgárai közben szegények és még szegényebbé lesznek.

Elveken alapuló cselekvésre van tehát szükségünk, amely megváltoztatja a dolgokat és viszonyokat. Nem szabad elhinni, hogy az országot kizárólagosan a lakossági áldozatvállalás vezeti ki a kátyúból. Olyan logika ez, ahol a gyógykezelés ártalmasabb, mint a baj, melyet megszüntetni kíván. A 40 éve tartó áldozatvállalás nem vezetett sehová.

Milyen elveken alapuló cselekvésre lehet gondolni? Mai társadalmunk legnagyobb lehetőségét a kommunális elvek alapján történő cselekvésben látom. Ez megszünteti az individualizációt, mert konkrét kapcsolatokat teremt az egyes emberek között. Lehetetlenné válik ezáltal, hogy a központi hatalom saját profitja érdekében kisajátítsa. Mindenki kis közösségek, csoportok sorozatához tartozik. Életlehetőségeink ugyanolyan arányban gyarapodnak, amilyen arányban mi lehetőséget biztosítunk foglalkozni, vallási, stb. szomszédainknak. A kommunális cselekvések egyik már létező hazai formája a lakóközösség-kezdemenyezése. A mozgalom politikai sikerei közé sorolható, hogy jogi lehetőségek nyíltak a tanácsai tulajdonú lakások megvásárlására, mielőtt a privatizáció ideológiává vált volna.

De nem célja ezen írásnak az elveken alapuló cselekvésformák kimunkálása. A polgári engedetlenség pszichés helyzetértelmezésétől el tudunk vonatkoztatni, mert el kell vonatkoztatni: olyan történeti eseménysorozatról van szó, ahol az egyén viselkedésének motivációit az anyagi létfeltételeiben kell keresni, és az ellenállás valóságos kimenetele szempontjából mélységesen közömbös, hogy az egyén mindezekről milyen pszichológiai kategóriában ad számot magának.

A közérzet: ideológia és politika

Meggyőződésem, hogy közérzetünket kell és lehet javítani. Ezek az igények lent és fent is megfogalmazódnak. A struktúraváltás következtében a túlsúlyos állami és politikai rendszer lassan lebomlik. A központi újraelosztás rendszere a saját maga által felkeltett modernizációs szükségletek miatt önkorlátozóvá válik annak ellenére, hogy ez nem jár együtt a politikai gondolkodásban a hatalmi önkorlátozási törekvésekkel. A piaci mechanizmusok lassú érvényesülése szükségképpen kikényszeríti azt a viselkedési szabadságot, amely alapfeltétel a közérzet javulásának. Az ideológiai-politikai értékváltás egyúttal az értékdimenziók bővülését eredményezi annak ellenére, hogy ma még nincs olyan rendező elv, amely a gazdasági, ideológiai nemzettudatot egységesen áthatná. A liberális és konzervatív eszmék érvényesülése nem mutat elvi szilárdságot. Ezek a kusza viszonyok kettős cselekvési irányultságait egyrészt a nemzeti ideológiákhoz vezetnek, másrészt az Európához való tartozás, felzárkózás ideológiájához csatlakoznak. A gazdasági alternatívák keresése a

polgári liberalizmus irányába mutatnak. A privatizáció felgyorsulása az egyéni szabadság növekedésével jár együtt.

Ma a vállalkozók csoportjába való bekerülés független a származástól, csak -- valamilyen értékben -- a birtokolt kulturális javak szintjétől függ. Az egzisztenciális viselkedésben a jövőben megvalósulni látszik a tőkék konvertálhatósága által szabályozott magatartás. A kulturális tőkejavak anyagi tőkévé változnak. A szociális tőke, a személyi kapcsolatok rendszere mint mélyszerkezetű mozgás az új struktúrák hitelesítését, legitimálását eredményezi.

A politikai cselekvésre vállalkozó és erre alkalmas elit rotációja napjainkban folyik. Az 1990-es választások során hatalomra jutott elit tevékenysége ma még ambivalens érzelmeket vált ki a társadalomban. Az esetek többségében ma még politikai apátiáról beszélhetünk. A társadalom mélyszerkezetében azonban erőteljes, de tudatosulatlan polarizációt indít meg. Ez a jelenlegi párharcok következtében ideológiailag leképezhetetlen. A kisebb-nagyobb pártváltások azonban jelzik a mélyszerkezeti mozgást. Mind a kormánypárt, mind az ellenzék keresi azt a társadalmi réteget, csoportokat, amelynek képviselésében megerősödve, megújulva a következő választásokon sikeresen indulhat.

A törekvések tehát fent és lenn egy, az egyszerű emberek számára is alkalmas részvételre, bekapcsolódásra lehetőséget adó mozgástér -- politikai, kulturális, gazdasági -- kialakítására, kimunkálására utalnak.

Felhasznált irodalom

- Jack Douglas: A mindennapi élet megértése In.: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás Gondolat, Bp., 1984.
- Peter L. Berger--Thomas Luckman: A valóság társadalmi felépítést (Részlet) In.: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Gondolat, Bp., 1984.
- Peter L. Berger--Hansfried Kellner: Valóságfelépítés a házasságban In.: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Gondolat, Bp., 1984.
- A. P. Simonds: Az ideológiai uralom és a politikai információk piaca In.: Szociológiai Figyelő 1990/4.

- Nicole Laurin--Frenett: Az értelmiségiek és az állam In.: Szociológiai Figyelő 1986/1.
- Jürgen Habermas: Mit nevezünk ma valóságnak. Legitimációs problémák a kései kapitalizmusban In.: Szociológiai Figyelő 1985/1.
- Gerard Adam--Jean Daniel Reynaud: Szociális konfliktusok és társadalmi változások In.: Szociológiai Figyelő 1986/1.
- Váriné Szilágyi Ibolya: Az ember, a világ és az értékek világa Gondolat, Bp., 1987.
- Szabó Ildikó: Politikai törésvonalak In.: Világosság 1989/1.
- Tamás Gáspár Miklós: Búcsú a baloldaltól In.: Kritika 1989/12.
- Kulcsár Kálmán: A történetiség jelentősége a társadalomépítésben In.: Szociológia 1975/2.
- Kolosi Tamás: Strukturális reformok és reform In.: Valóság 1986/7.
- Kolosi Tamás: Struktúra és egyenlőtlenség Kossuth, Bp., 1983.